

intonacji. Następnie zadaje proste pytania po łacinie, które również mają za zadanie pomóc w zrozumieniu tekstu. Dopiero po wykorzystaniu tych wszystkich środków, w przypadku wątpliwości ze strony uczniów, można podać tłumaczenie w języku ojczystym. Podobna procedura powinna być wykorzystana przy objaśnianiu nowych zjawisk gramatycznych, jednak trzeba mieć świadomość, iż niektórych zagadnień nie da się omówić przy użyciu samej tylko łaciny. Ostateczny sprawdzian wiedzy i umiejętności zdobytych w trakcie danej lekcji stanowią trzy ćwiczenia (*pensa*), które mogą być także zadaniem domowym. Według autora, jeśli zostaną one zrobione dobrze w przynajmniej 80%, materiał jest dobrze przyswojony².

Kurs *Lingua Latina per se illustrata* jest interesującą propozycją dla lektorów języka łacińskiego. Może również stanowić źródło dodatkowych ćwiczeń dla studentów filologii klasycznej oraz osób, którym znajomość łaciny pozwala na samodzielne korzystanie z książek napisanych całkowicie w tym języku. Jest to pierwszy kurs łaciny wykorzystujący metody powszechnie stosowane w nauczaniu języków nowożytnych, na przykład pytania do tekstu, ćwiczenia z uzupełnianiem luk. W ten sposób zapamiętywanie wyrazów i końcówek fleksyjnych ma się stać łatwiejsze i bardziej efektywne. Nauczyciel natomiast oprócz podręcznika ma do dyspozycji liczne pomoce w postaci wspomnianych dodatków, co sprawia, że sposób prowadzenia zajęć może on dostosować do zdolności oraz zainteresowań uczniów.

Adam Poznański

NULLA EST HISTORIA SINE LINGUA LATINA

Hanna Appel, *Bis repetititia placent. Repetytorium z języka łacińskiego dla studentów historii. Kompendium gramatyczne, zestaw ćwiczeń, wybór tekstów prepareowanych i oryginalnych, klucz*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2007, 432 s.

Nie ulega wątpliwości, że znajomość języka łacińskiego jest istotnym elementem warsztatu pracy historyka. Obecnie studenci historii w polskich ośrodkach uniwersyteckich odbywają zajęcia z języka łacińskiego w wymiarze od 60 do 120 godzin. Ograniczenie czasu przeznaczonego na naukę tego języka zmusza osobę prowadzącą zajęcia do rezygnacji z ważnej części procesu dydaktycznego, jakim jest powtarzanie i utrwalanie wprowadzonego materiału gramatycznego. Dlatego nieocenioną pomocą naukową okaże się z pewnością *Repetytorium z języka łacińskiego dla studentów historii*. Autorka książki, Hanna Appel, jest pracownikiem Zakładu Historii Starożytnej na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Prowadzi zajęcia z języka łacińskiego dla studentów pierwszego i drugiego roku historii. Dzięki temu dosko-

² H.H. Ørberg, *Lingua Latina per se illustrata. Teacher's materials*, Newburyport 2005, s. 1–2.

nale orientuje się, które zagadnienia gramatyczne są najważniejsze dla tej grupy humanistów, a które sprawiają im najwięcej trudności. W *Przedmowie* (s. 9) Appel zaznacza, że „prezentowane repetytorium powstawało z myślą o tych jego przyszłych użytkownikach, którzy czują potrzebę, mają ochotę lub po prostu muszą powtórzyć i utrwalić gramatykę, którą poznawali przez dwa semestry pierwszego roku swoich studiów [...]”. Recenzowana książka nie jest więc typowym podręcznikiem do nauki języka łacińskiego, lecz pomocą naukową dla każdego, kto dysponuje podstawową wiedzą z zakresu gramatyki łacińskiej.

W swojej pracy Autorka oparła się nie tylko na polskojęzycznych podręcznikach do gramatyki łacińskiej¹, lecz także na zagranicznych publikacjach². Ponadto skorzystała z artykułów poświęconych zagadnieniom metodyki łacińskiej³.

Na pierwszych stronach prezentowanej książki znajdujemy *Spis treści* (s. 3–8), *Przedmowę* (s. 9–13), *Wykaz skrótów* (s. 14) oraz wstępne wiadomości na temat wymowy, iloczasu i akcentu (s. 15). Część gramatyczną poprzedza tekst łaciński *Italia pars Europae* (s. 16–17), przetłumaczony następnie na język angielski. Autorka chciała w ten sposób przekonać czytelników, że łacinę i języki nowożytne cechuje wiele podobieństw.

Zasadniczą część *Repetytorium* stanowią: *Kompendium gramatyczne* (s. 21–106), *Ćwiczenia* (s. 107–160), *Łacińskie teksty preparowane* (s. 161–250), *Wybór tekstów autorów łacińskich* (s. 251–323) i *Wybór sentencji łacińskich* (s. 324–336). Ponadto na końcu książki zamieszczono *Słowniczek imion własnych* (s. 337–349), *Bibliografię* (s. 350), *Spis ilustracji i źródeł ich pochodzenia* (s. 351–352), *Tabele gramatyczne* (s. 353–372), *Indeks terminów gramatycznych* (s. 373–374) oraz *Klucz do ćwiczeń* (s. 375–432). Przyjrzyjmy się bliżej poszczególnym częściom *Repetytorium*.

Kompendium gramatyczne podzielono na dwa zasadnicze działy: fleksję i składnię. Pierwszy dział zawiera wiadomości na temat czasownika i części mowy podlegających deklinacji. Podrozdział zatytułowany *Deklinacje* obejmuje kolejno: rzeczowniki, zaimki, przymiotniki, przysłówki i liczebniki. Pewne wątpliwości może budzić umieszczenie tu przysłówka, który, jak wiadomo, jest nieodmienny.

Część poświęconą czasownikowi Autorka rozpoczyna od wiadomości wstępnych na temat form, czasów i trybów łacińskiego *verbum*. Hanna Appel zwróciła uwagę na najczęściej występujące problemy związane z tłumaczeniem na język polski form czasownikowych. Zauważyła, że studentom sprawia trudność tłumaczenie czasów przeszłych i przyszłych. Sporo miejsca poświęciła na wyjaśnienie czytelnikowi zasad tłumaczenia łacińskiego koniunktywu w zależności od rodzaju zdania, w jakim występuje. Proponowałabym jednak zmienić zamieszczony na początku tego rozdziału

¹ M.in. Z. Samolewicz, T. Sołtysik, *Składnia łacińska*, wyd. II poprawione, oprac. K. Bielawski, A. Gorzkowski, Kraków 2006, M. Wielewski, *Krótką gramatyka języka łacińskiego*, Warszawa 1976 oraz J. Wikarjak, *Gramatyka opisowa języka łacińskiego*, Warszawa 1978. Uważam, że bibliografię można by uzupełnić o publikację R.K. Zawadzkiego, *Praktyczna składnia łacińska*, Rzeszów 2003.

² J. Richter-Reichhelm, W. Stosch, *Intensivkursus Latein*, Frankfurt 1986; J. Dumcius, K. Kuzavinis, R. Mironas, *Elementa Latina*, Vilnius 1999.

³ Por. *Bibliografia* zamieszczona na końcu książki (s. 350).

zapis: *coniunctivus* – tryb przypuszczający (łączy), który stoi w opozycji do wspomnianej już uwagi Autorki na temat sposobów tłumaczenia łacińskiego koniunktywu. Być może lepszym rozwiązaniem byłaby adnotacja: *coniunctivus* – tryb łączący (orzekający i przypuszczający). Nieprecyzyjne jest także stwierdzenie, że „temat praesentis powstaje po odcięciu końcówki: -re (ere) od infinitywu praesentis activi”. Wiadomo bowiem, że w trzeciej koniugacji samogłoska *e* występująca przed *re* jest spójką i nie należy do końcówki bezokolicznika.

Autorka w formie tabelarycznej przedstawiła wzór odmiany czasowników według podziału na cztery koniugacje. Zamieściła również podstawowe informacje na temat odmiany deponentów, semideponentów, a także *verba defectiva* i *verba anomala*. Atutem tej części *Repetitorium* jest podanie tzw. *verba composita*, słów złożonych, pochodzących od czasowników *esse*, *ferre* i *ire*, które często występują w tekstach historycznych.

W omawianym rozdziale znajdujemy jednak kilka uchybień i pomyłek. Przede wszystkim należy wspomnieć o braku konsekwencji w zaznaczaniu iloczasu. Skoro Autorka zdecydowała się zaznaczać długość przedostatniej zgłoski w formach *laudavērim*, *laudavēris*... oraz *vidērim*, *vidēris*..., powinna konsekwentnie uczynić to także w formach *legerim*, *legeris*... i *puniverim*, *puniveris*... Jest to istotne, ponieważ z repetytorium student może korzystać wybiórczo, nie musi za każdym razem analizować wszystkich paragrafów poświęconych poszczególnym koniugacjom. Podobnie nie zaznaczono długości przedostatniej sylaby w formie *laudabitis* (s. 31). Zastrzeżenia budzi także określanie strony w formach deponentów. W tabelach zamieszczonych w *Repetitorium* pojawia się określenie *passivum*, chociaż powszechnie obowiązuje zasada, w myśl której nie zaznacza się strony przy formach tych czasowników. W części poświęconej czasownikowi zabrakło informacji na temat czasowników trzeciej koniugacji zakończonych na -io, a przecież do tej grupy należą tak ważne słowa, jak *facio* czy *capio*.

W dziale poświęconym częściom mowy podlegającym deklinacji większość informacji podano w formie tabelarycznej. Niewątpliwą zaletą tej części są informacje na temat wyjątków rodzaju rzeczownika (np. *nauta* – rodzaj męski; *vulgus* – rodzaj nijaki) czy odmiany imion greckich (*Aeneas*, *Niobe*, *Perses*). Pewne zastrzeżenia budzą natomiast informacje na temat stopniowania przymiotnika. Nie wspomniano bowiem o nieregularnym stopniowaniu przymiotników zakończonych w nominatiwie na -*dicus*, -*ficus* i -*volus*. Jeżeli Autorka celowo pominęła te formy, uznając, że historycy nie muszą zaznajomić się z tymi nieregularnościami, to nie powinna zamieszczać w ćwiczeniu mającym utrwalić stopniowanie przymiotników słowa *mirificus* (s. 148). Ponadto w kluczu znajdujemy następujące rozwiązanie tego ćwiczenia: *mirificior*, *mirificius*, *mirificissimus*, -a, -um (s. 417) zamiast prawidłowej: *mirificentior*, *mirificentius*, *mirificentissimus*, -a, -um.

Niezbyt trafna pod względem metodycznym jest definicja tworzenia przysłówków od przymiotników III deklinacji, która brzmi: „Przysłówki tworzymy dodając do tematu przymiotników III deklinacji końcówkę -er (jeśli są zakończone na -ns), a dla pozostałych końcówkę -iter”. Wydaje się, że lepsze byłoby twierdzenie, iż od

przymiotników III deklinacji tworzymy przysłówki przez dodanie do tematu końcówki -iter z wyjątkiem przymiotników kończących się w nominatiwie na -ns. Dzięki temu przestrzegamy zasady, że najpierw informujemy studentów o regułach, a dopiero później o wyjątkach danego zjawiska.

Niewątpliwą zaletą *Repetitorium* jest dział poświęcony składni, przygotowany z myślą o studentach historii. Autorka rozpoczyna tę część od składni *accusativus cum infinitivo*, najważniejszej, jak się zdaje, dla tej grupy humanistów. W sposób przejrzysty i wyczerpujący wyjaśnia, na czym polega ta składnia i jak ją należy tłumaczyć. Ciekawym pomysłem, zasługującym na pochwałę, jest umieszczenie angielskich i niemieckich przykładów zdań, wyrażających łacińską składnię ACI. Następnie znajdujemy informacje na temat składni *nominativus cum infinitivo* i *ablativus absolutus*, które również często występują w tekstach historycznych. W dziale *Składnia* poświęcono także wiele miejsca użyciu koniunktywu w zdaniach głównych i podrzędnych. Zaletą *Repetitorium* jest zamieszczenie informacji na temat funkcji ablatywu, genetywu i datywu w zdaniach. Zastrzeżenia może budzić jedynie umiejscowienie tego paragrafu pomiędzy koniunktywem w zdaniu głównym a zdaniami podrzędnymi.

Istotną częścią każdego podręcznika do nauki języków obcych są ćwiczenia. W *Repetitorium* występują dwie grupy ćwiczeń: mechaniczne, polegające na określaniu formy czasownika, rzeczownika itp., a także zadania doskonalące technikę tłumaczenia zdań. W prezentowanej pracy należy docenić bogactwo przykładów na użycie składni ACI i *ablativus absolutus*. Jest to niewątpliwie zaleta tego podręcznika, choć zabrakło ćwiczeń, ułatwiających tłumaczenie koniunktywu w zdaniach podrzędnych. Pojawia się tu jednak wiele zdań egzemplifikujących użycie koniunktywu w zdaniach głównych. W tej części natrafiamy na parę pomyłek. Błędnie podano formy podstawowe takich czasowników, jak np.: *misceo*, *miscere*, *miscui*, *mixtus* zam. *mixtum*; *censeo*, *censere*, *censui*, *census* zam. *censum* (s. 114). Ponadto w ćwiczeniu omawiającym składnię nazw miast zamieszczono Brytanię (*Britannia*, -ae, s. 149), choć, jak wiadomo, nie jest nazwą miasta czy małej wyspy⁴.

Nieco więcej zastrzeżeń budzi zamieszczony klucz do ćwiczeń, w których natykamy istotne pomyłki. Rozwiązaniem ćwiczenia na określanie przypadku grupy nominalnej (zaimek, rzeczownik i przymiotnik) jest: *ea clara nomina* – N.= Acc.= Voc. pl., a przecież zaimki nie mają vocativu. Błąd ten powtarza się w kolejnych przykładach (s. 411–414). Błędnie utworzono także stopień wyższy przysłówka *mirifice* – *mirificius* zam. *mirificentius* (s. 419).

W kolejnej części recenzowanej książki znajdują się różnego rodzaju teksty: preparowane oraz oryginalne. Selekcja tekstów zasługuje na uznanie. Teksty preparowane podzielono na trzy grupy tematyczne: historyczne i varia, tematy mitologiczne, sławni ludzie w anegdocie. Natomiast wśród tekstów oryginalnych znajdujemy passusy z dzieł prozaicznych najwybitniejszych autorów starożytności (m.in. Cezar, Liwiusz, Nepos, Cyceon). Zamieszczono także teksty o charakterze anegdotycznym autorstwa Pliniusza, Gelliusza czy Waleriusza Maksymusa. Niezwykle cennym pomysłem jest

⁴ Z. Samolewicz, *Składnia łacińska*, Kraków 2006, s. 81.

umieszczenie przy każdym z tych tekstów informacji na temat występujących w nim składni i konstrukcji gramatycznych. Jest to duże ułatwienie dla prowadzących zajęcia i samych studentów. Istotną wartość *Repetitorium* stanowią liczne ilustracje obrazujące omawiany tekst. W tekście o urzędnikach rzymskich (s. 175–176) widnieje wykres ukazujący *cursus honorum*. Oczywiście pomyłką edytorską jest podpis: „kolorem czerwonym oznaczono urzędy kurulne”, kiedy cała ilustracja jest czarno-biała.

W kolejnym rozdziale znajduje się wybór sentencji łacińskich, przydatnych wyrażań i zwrotów łacińskich. Autorka trafnie wybrała powiedzenia i przysłowia, które historycy powinni znać. Do każdej sentencji dołączono informację o jej pochodzeniu i recepcji w literaturze. Niestety Autorka nie uniknęła często powielanego w literaturze przedmiotu błędu w sentencji *conditio sine qua non*, zam. *condicio sine qua non*⁵. Ponadto dwukrotnie zamieszczono wyrażenie *modus vivendi* – raz jako sentencję (s. 329), drugi zaś jako wyrażenie (s. 335).

Konkludując, należy stwierdzić, że *Repetitorium* zasługuje na uznanie, przede wszystkim dlatego, że zostało stworzone z myślą o studentach historii. Na rynku wydawniczym brakowało jak dotąd tego typu pracy. Wyjątkiem może tu być jedynie podręcznik Bartosza Awianowicza, pracownika Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu⁶. *Repetitorium* autorstwa Hanny Appell jest cenną publikacją dla przyszłych historyków. Kompozycja całego podręcznika umożliwia studentowi poszerzenie wiedzy i powtórzenie poznanego już materiału gramatycznego. Czytelnik bez żadnych problemów może odnaleźć wybrane zagadnienie gramatyczne. Umieszczone w *Repetitorium* teksty z pewnością wzbudzą zainteresowanie u studentów historii. Należy podkreślić, że publikacja będzie pomocna także dla wykładowców. Bogactwo ćwiczeń i przykładów z pewnością ułatwią i wzbogacą pracę dydaktyczną. Ocenę *Repetitorium* obniżają jednak występujące błędy i uchybienia. Sądzę, że po ich korekcie podręcznik uzyska miano podstawowej pomocy naukowej w warsztacie pracy każdego historyka.

Sylwia Szczygiel

⁵ *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s.v. *condicio*; J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s.v. *condicio*.

⁶ B. Awianowicz, *Język łaciński z elementami epigrafiki i numizmatyki rzymskiej dla historyków i archeologów*, Toruń 2006.